

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

Факультет гуманітарних наук

Кафедра літературознавства

Кваліфікаційна робота

освітній ступінь – бакалавр

на тему: «**Культурна пам'ять і національна ідентичність у прозі Р.
Іваничука**»

Виконала: студентка 4-го року
навчання

спеціальності: *035.01 Філологія*

(українська мова та література);

освітньої програми: *Мова, література
компаративістика*

Юла Тетяна Андріївна

Керівник: Агеєва В. П.,

доктор філологічних наук, професор

Рецензент _____
(прізвище та ініціали; наук. ступінь, вчене звання)

Кваліфікаційна робота захищена

з оцінкою « _____ »

Секретар ЕК _____

« _____ » _____ 2020р.

Київ – 2020

Зміст

ВСТУП.....	3-4
I. Погляди Р. Іваничука на історичний роман, історію, пам'ять.....	5-6
1.1 Погляди письменника на історичний роман.....	6-
14	
1.2 Про історію та пам'ять.....	14-
16	
II. Риси національної ідентичності за Р. Іваничуком.....	17-23
III. Антиколоніальна спрямованість романів Р. Іваничука.....	24-27
3.1 Радянська дійсність у романі «Мальви».....	27-
29	
3.2 Концепція «меча і мислі» в романі «Журавлиний крик».....	29-
34	
3.3 Порахунок з духовними хворобами імперії в романі «Орда».....	34-
41	
ВИСНОВКИ.....	42-43
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	44-
47	

Вступ

Р. Іваничук – талановитий автор, несправедливо забутий у третьому тисячолітті. Історичні романи письменника – важливий внесок у процес українського державотворення. У часи, коли правдива історія була замкнута в спецфондах, а широкому загалу нав'язувалася «офіційна» версія подій, Р. Іваничук узяв на себе обов'язок зберегти й утвердити історичну пам'ять свого народу. Окрім того, у власних творах митець виступив на захист української мови, культури, територіальної цілісності, що є важливими складниками національної ідентичності.

Характерна ознака романів Р. Іваничука – подвійне дно: правдива історія поєднувалася з актуальним підтекстом. Тогочасні читачі вправно розшифровували антирадянські натяки автора, впізнаючи у творах себе, тому на брак популярності жалітися не доводилося. Коли ж головної мети (незалежності) було досягнуто, підступна слава почала рідше навідуватися до працюючого Р. Іваничука. Водночас зменшилася кількість критичних праць, присвячених аналізу творчого доробку письменника. Колись М. Ільницький звернувся до романіста з такими словами: «Хай би швидше настав той час, коли твої історичні твори, Романе, стануть менш актуальними» [19, 222-223]. Здається, після короткого забуття твори автора саме час піднімати на поверхню, хоча б для того, аби вкотре нагадати собі ключові моменти національної історії.

У сучасному літературознавстві дуже мало уваги приділено аналізу творів письменника. Національну ідентичність й антиколоніальний дискурс в романах Р. Іваничука і Г. Гріна досліджувала Т. Ємчук. Решта науковців

зосереджуються на окремих образах, мотивах, наративних моделях, історіософських аспектах, особливостях трансформації історичної дійсності у прозі митця (Г. Насмінчук, Ю. Ласкава, Я. Михалків та інші).

Актуальність теми зумовлена передовсім потребою ширшого опрацювання прозових творів Р. Іваничука, що свого часу відіграли важливу роль у збереженні/відновленні історичної пам'яті й послідовному відстоюванні національної ідентичності нашого народу. Окрім того, недооціненим залишається великий масив публіцистичних й автобіографічних текстів Р. Іваничука, які містять цінну інформацію про покоління Романа Івановича та його немалий внесок у боротьбу за незалежність.

Об'єктом дослідження виступають такі твори Р. Іваничука: «Мальви», «Журавлиний крик», «Вода з каменю», «Манускрипт з вулиці Руської», «Четвертий вимір», «Бо війна війною», «Орда».

Предметом дослідження є культурна пам'ять і національна ідентичність у прозі письменника.

Таким чином, **мета роботи** – дослідити особливості відображення культурної пам'яті й національної ідентичності у прозі Р. Іваничука.

Досягнення поставленої мети передбачає реалізацію таких **завдань**:

- розкрити погляди Р. Іваничука на історичний роман, історію та пам'ять;
- окреслити риси національної ідентичності у творах письменника;
- обґрунтувати антиколоніальну спрямованість романів митця;
- порівняти романи, створені автором у радянський період, з першим великим полотном, написаним у часи незалежності.

Теоретичну базу дослідження становлять праці, присвячені висвітленню національної ідентичності у політологічному (Е. Сміт), історичному (З. Когут) та літературознавчому (О. Гнатюк, М. Шкандрій, Е. Томпсон) аспектах. Розкриваючи антиколоніальне спрямування творів письменника, спираємося на положення теоретичних праць М. Павлишина, М. Шкандрія, Е. Томпсон, Е.

Сміта. Для різнобічного висвітлення контексту, у якому творило покоління Р. Іваничука, до роботи залучено публіцистичні статті та мемуари автора: «Дороги вольні і невольні», «Світ спіймав мене, і я тим тішуся», «Нещоденний щоденник», «Чистий метал людського слова».

У роботі використано історико-культурний та біографічний методи, а також частково залучено інструментарій постколоніальної критики.

I. Погляди Р. Іваничука на історичний роман, історію та пам'ять

У третьому тисячолітті гріх жалітися на інформаційний голод. Сучасний читач має можливість обирати серед величезної кількості розмаїтих джерел. Головне, не зійти на манівці, дошукуючись «свого» матеріалу. Твори Р. Іваничука – достойний путівник в історичному морі як для першопрохідців, так і для досвідчених вояжерів. А якщо доповнити екіпірування спогадами, інтерв'ю, критичними та літературознавчими статтями автора, утриматися на плаву буде ще легше. Та біда в тому, що знають про цей інструмент одиниці. Причин декілька. На минулорічній лекції-спомині про історичного романіста І. Старовойт дуже точно підмітила, що географію текстів Р. Іваничука в радянські часи несправедливо було зміщено на Західну Україну (більшість книжок видано у Львові, а не в Києві), тому в центрі, на сході та півдні України про автора та його твори говорили набагато менше [41]. Окрім того, сучасний читач (якщо це, звичайно, не студент-філолог), навряд чи буде докопуватися до обставин, у яких творило покоління Романа Івановича. А дарма, бо саме контекст – ключ до прочитання мислячої літератури Р. Іваничука. Усвідомивши важливість місії, яку поклав на себе романіст у далекі 60-ті роки ХХ ст., неможливо залишитися байдужим до його творчості.

Починав Р. Іваничук із новелістики. 1954 року читачі познайомилися з його першим твором «Скиба землі», а через чотири роки світ побачила збірка новел «Прут несе кригу». Пізніше одна за одною вийшли збірки «Не рубайте ясенів» (1961), «Під склепінням храму» (1961), «Тополина заметіль» (1965).

Ці ранні спроби сам автор називає «вправлянням у письменницькій каліграфії» [19, 282], які допомогли йому виробити власний стиль і увели до кола творчих однодумців. Однак тільки-но на літературному горизонті з'явився Григій Тютюнник, «ліричні, дещо й сентиментальні» [19, 107] твори Р. Іваничука зійшли з авансцени. Щоб не залишитися в тіні розкутої, свіжої творчості літературного побратима, письменник вирішив «... вертатися на стартову смугу й вибрати іншу бігову доріжку» [19, 107], якою на превелике щастя тодішнього читача став саме історичний роман. Працюючи над трилогією «Край битого шляху» (1964), романіст уперше звернувся до історії свого народу, однак перехід до серйозної історичної прози відбувся пізніше. Вибір жанру зумовлено часом, який «... вимагав не відпочинкової, а державотворчої літератури...» [19, 107]. Отже, 1968 року влучає в десятку перше історичне полотно Р. Іваничука – «Мальви». Цензура спочатку не вхопила подвійного дна роману й дала йому хід, а коли алегорію на радянський час помітили («Это книга не о Туретчине, а о советчине» [19, 130]), було вже пізно. Книжка розійшлася по всьому світу: «Ці книжки [“Мальви” Р. Іваничука й “Собор” О. Гончара – Ю. Т.] продавалися на чорному ринку за фантастичними цінами, з них робили фотокопії і читали вголос по сільських хатах» [19, 130].

Успіх «Мальв» допоміг письменнику визначитися зі справою всього життя. Благословив Р. Іваничука на написання історичних романів відомий учений, дослідник української пісні у світі, – Григорій Нудьга: «Ви довели, що можете писати історичні романи. А чи знаєте – а якщо знаєте, то чи добре усвідомлюєте, – що ми належимо до унікального народу, якому колонізатори заборонили вивчати власну історію? ... Отож ви повинні написати історію України для людей, а особливо для молоді, в романах. Це ваш обов'язок. Великий цикл історичних романів!» [19, 132] І написав, і перевиконав поставлене перед собою завдання, залишивши по собі двадцять історичних

романів, присвячених висвітленню маловідомих періодів в історії нашого народу.

1.1 Погляди Р. Іваничука на історичний роман

Історичний роман посідав особливе місце в українській літературі 1960–1990 рр. ХХ ст. Причини його популярності та значущості в тодішньому літературному процесі доволі детально розкрито в критичних та літературознавчих статтях Р. Іваничука. На основі останніх спробуємо означити основні погляди письменника на історичну романістику.

Серед творців цього жанру Р. Іваничук згадує П. Загребельного, Р. Федоріва, Н. Бічюю, Ліну Костенко, Валерія Шевчука, Ю. Мушкетика, С. Скляренка та ін. Усі вони так чи інакше виступали проти явища, яке Роман Іванович іменує «негація» або по-іншому «... хамство невігласа до всього того, що називається потужним і вагомим словом історія» [29, 241]. Хіба мало було таких невігласів? Згадаймо хоча б політику В. Маланчука, спрямовану на боротьбу з так званим українським буржуазним націоналізмом (у своїх пізніших інтерв'ю Р. Іваничук навмисно наголошуватиме: «Я націоналіст. Це позитивний термін, негативним його зробили більшовики... націоналіст, а не шовініст» [26, 83]). 1973 року цей нігіліст постарався на славу для того, щоб якомога сильніше скалічити українську культуру. Із видавничих планів зникли всі твори на історичну тематику, слова «нація», «Україна» цензор правив на більш нейтральні «народ» і «батьківщина»; через святкування Шевченківських свят закрито Львівський клуб творчої молоді «Пролісок» [15, 568]. Одним словом, «... він вимів буквально все, що стосувалося нашої національної пам'яті: передплатне тритомне видання історичних праць Д. Яворницького, ... припинена була робота ... над історико-етнографічною монографією “Українці”, знято з продажу двотомник “Ленін про Україну” (?!), накладено, зрештою, табу на всю українську історіографію та історичну романістику» [29, 235–236]. І навіть коли настав період послаблення тотального контролю, повсюдних заборон і арештів, люди протягом тривалого часу за інерцією

(страху?) залишалися пасивними (історіографічні праці були не виданими, імена багатьох учених замовчаними, пам'ятники національним героям не поставленими), а все тому, що небезпечний нігілістичний вірус уже встиг пошкодити духовне здоров'я нації [29, 232].

Мудра література, на потребі якої неодноразово наполягав Р. Іваничук, брала на себе обов'язок опікуватися духовними надбаннями українського народу, його вічними цінностями: «... я волаю про це для того, щоб нагадати, що книги, починаючи з Біблії, Корану, Тори, апокрифів і кінчаючи “Марусею Чурай” Ліни Костенко, стали, власне, тією верстатнею, в якій ткалася пряжа для гамівних сорочок моралі... А хіба багатьох із нас не виховували книги Богдана Лепкого, Уласа Самчука, Євгена Маланюка та інших письменників-ізгоїв, хіба не ми, шмагані їхніми нагайками, не допускали, як тільки могли, до своїх душ ні озвірілого із канчуком у руці, ні закаптуреного псевдогуманістичною більшовицькою демагогією Хама?» [19, 158-159] Відчуваючи відповідальність за духовність нації, скаліченої русифікацією й нігілізмом, письменник звертався у своїх романах до актуальних морально-філософських проблем. Мав заповідь, якої непорушно дотримувався в кожному творі: радіти за біле й не цуратися чорного; виносити на суд читачеві повну правду (бо «де півправди, там ціла брехня» [26, 151]). Це правило пізніше вберегло книжки від правок, а їхнього автора від вибачень перед співвітчизниками: «Свої твори я писав так, щоб у час Незалежності їх можна було перевидати без жодної правки» [26, 136]. На горіхи часто діставалося порівну і ворогам, і землякам. Чи не в кожному романі доводилося ставити невтішні «... діагнози: яничарство, орда, страх, безсилля, байдужість...» [26, 51]. Таким способом намагався викликати тодішнього читача на діалог, застерегти молодь, якій доводилося ледь не щодня стикатися з нищенням культурних цінностей. З одного боку, на конференціях «... обговорювалися конкретні заходи по виконанню Постанови ЦК КПУ про інтернаціональне виховання й патріотизм» [29; 236], а з іншого, простуючи вулицею Харкова, перехожий спостерігав «... блюзнірську акцію,

санкціоновану місцевою владою: зносився старий цвинтар під площу для молодіжного парку. Вдумайтеся тільки: парк відпочинку на кістках предків!» [29, 236]

Література ставала засобом боротьби проти багатьох негативних явищ тодішньої дійсності. Воювати доводилося одразу на декілька фронтів: з одного боку, чинили опір антирадянський; а з іншого мали зважати на ворогів внутрішніх, так званих науковців та романістів із префіксом псевдо-, які робили все задля того, аби скомпрометувати українську історію та історичну романістику в очах тодішніх читачів. А коли час вимагав більш рішучих дій, кидали перо й ішли до Верховної Ради голосувати за Незалежність України: «То була необхідність – піти письменникам в політику, бо справді, коли вождів нема, то вождями стають письменники... І письменники мусили бути в парламенті аж до проголошення Незалежності. Далі, вважаю, письменники повинні забиратися звідти геть» [26, 87]. Чому? Бо, загравшись у політичні ігри, можна втратити все: загубитися як літератор і так і не стати гарним політиком («Розумів, що не юрист, не економіст і не політик: я літератор, а такої посади у парламенті немає» [26, 196]).

Та поки людину позбавляли права голосу у власному домі, протестувати вдавалося хіба в літературних творах. Коли не було можливості говорити про найгостріші проблеми сучасності прямо з трибун, на допомогу приходив підтекст, для якого чи не найкраще надавалася саме історична тематика. Подвійне дно збивало з пантелику цензора, тоді як читач швидко навчився збирати істину між рядків. Місток між минулим, теперішнім і майбутнім був обов'язковим структурним компонентом усіх романів Р. Іваничука: «Я ніколи не писав свої романи... як ілюстрації до історичних подій. Я завжди писав з проекцією на сучасне й майбутнє» [26, 51]. За правду платили дорого: залишалися виключеними з університетів, безробітними, ненадрукованими, наражалися на цькування гнівних недокритиків. Шмагали, бо впізнавали в текстах себе. Не оминули й Р. Іваничука. «Статус письменника не зовсім

благоннадійного» [29, 4] заробив уже першим романом, де показав тих, які відступили від своєї мови, віри та нації. Після винахідливих наклепів на його «Мальви» авторові «... було заборонено “писать и рисовать”» [19, 130] майже на п'ять років, а створений 1968-го «Журавлиний крик» побачив світ лише через півтора десятиліття. Звичайно, ефект своєчасності було зіпсовано, однак завдяки поширеному в ті часи самвидаву багатьом читачам таки вдалося познайомитися з романом.

Покинути перо не давало сумління, вірність власним принципам і вдячність читачів, які розсмакувавши правду, просили ще й ще: «... такого успіху, який я мав за часів того проклятого СРСР, уже мати не буду. Як виходив мій роман, черги стояли більші, ніж за маслом» [26, 175-176]. Стосунки письменника з читачами в другій половині ХХ ст. заслуговують окремої уваги дослідників, зважаючи на їхню високу активність та плідність не тільки у сфері літературній, а й у державотворчій. Ось як Р. Іваничук визначає літературу підневільного народу (читати «підрадянського»): «... це діалог, перегук, перезва, які лунають серед нації щораз то голосніше, аж поки письменницькі тексти стають матеріалом для розмов, дискусій, прокламацій, гасел; поезія звучить на майданах, у конспіративних квартирах і в тюрмах, історичні романи замінюють підручники з рідної історії, письменники перекваліфікуються на агітаторів і політиків...» [19, 533]. Діалог дійсно відбувався. Читачі реагували на кожний новий текст, завалювали автора листами. Дякували, підтримували, ділилися проблемами; часом сварили, що теж було дуже важливо. Р. Іваничук беріг кожне людське слово, сказане у відповідь на виданий твір, як свідчення залученості народу до спільної справи: «... кожен читач, який через літературу прийшов до розуміння свого національного обов'язку, стає співавтором її творення; література починає належати всьому народові...» [19, 533].

Люди полювали за історичними романами, бо партійною літературою вже наїлися сповна, а на документальну історіографію панував тоді чорний голод

[29, 241]: «... в часи СРСР люди шукали правдивої історії, як ковтка свіжого повітря, вчитувались у кожний рядок, знаходили в підтекстах порятунк для душі» [26, 192]. Повноцінну українську історію не викладали в школах та вишах, а доступ до спецфондів мало обмежене коло людей, серед числа яких пощастило опинитися й Роману Івановичу. Грушевського й Костомарова досліджував у тісному читальному залі під пильним наглядом кадебіста, що не проминав можливості заглянути в зроблені письменником записи. Завдяки кількарічній праці сумлінного романіста в бібліотеках та архівах читач отримувал бажану воду «в час посухи на наукову історіографію» [29, 242]. На жаль, чесності зі своїм читачем можна було сподіватися далеко не від кожного тодішнього науковця. Мудрі історичні романи слугували орієнтиром серед засилля фальсифікацій та знущань над історичною пам'яттю народу. Серед фальсифікаторів нашої історії Р. Іваничук згадує Н. Рибачка («... ганебний роман Натана Рибачка “Переяславська рада” – це брудна пляма на нашу українську націю. Мовляв: українці ні про що не мріяли, як лише про те, як увіпхати свої голови в московське ярмо» [26, 136]), І. Ле (роман «Хмельницький»), В. Пікуля («Фаворит»).

З огляду на вищесказане можна говорити про полемічну спрямованість деяких творів і критичних статей Р. Іваничука. Так, в одній із публікацій 1988 року письменник виступив проти сформульованої в «Літературній Україні» тези: «... мовляв, право на оцінку історичних фактів мають тільки вибрані люди, а хто з невивраних звертається до джерел культурної спадщини, той нібито втікає від дійсності в нетрі минулого – “спирається на костур учорашнього дня”» [29, 242]. Р. Іваничук застерігав від подібних «доморощених манкуртів», які ревно намагаються втовкмачити читачу, що українська історіографія – це вигадка зрадливих писарів і мракобісних ченців [29, 242]. Вважав, що письменники мають звертатися до багатющої культурної спадщини українського народу, зберігати й утверджувати історичну пам'ять, «... полишаючи костур для кальварійських жебраків» [29, 243] Подвижницька

література, як нарік її сам романіст, протидіяла «письмоблудству» псевдороманістів типу В. Пікуля, які зводили «... нашу героїчну історію до п'яної вольниці, парубоцько-козацького перелюбства, ковбаси та чарки – ось, мовляв, заради чого проливали хохли кров!»; не знаючи при цьому, що останнього кошового отамана Калнишевського звали Петром, а не Степаном [29, 243].

Проектуючи власні твори на події радянської сучасності, Р. Іваничук творив радше історію духовну, аніж фактичну. Письменник формував мислячий історичний роман, «... намагався писати їх так, щоб вони будили думку в читача» [29, 223]. Того самого вимагав і від інших: «“Досить белетристики!” Вона вже занудила, приїлася, вона профанує історичну тематику. Досить розводнювати історичні статті й монографії побутовою, любовною, етнографічною водичкою! Дайте мислячий історичний роман з власною авторською концепцією..., скажіть врешті-решт щось нове, чого читач досі не знав, – дайте мудрий історичний роман!» [29, 122] Власним прикладом прагнув сприяти «... переорієнтації нашої історичної прози з ілюстрування історичних подій на осмислення моральних і духовних уроків історії в проекції на сьогодні...» [29, 226] Виступав проти ілюстративності, задокументалізованості, розважальності цього літературного жанру. Багато працював, щоб подолати «бездуховність псевдоісторичних художніх екзерсисів типу “Фаворита” В. Пікуля» [29, 226] й поставити український історичний роман в один ряд із високими зразками історичної романістики Чабуа Аміреджибі, Отара Чіладзе, Володимира Короткевича та ін.

До моменту здобуття Україною Незалежності, історичний роман, безперечно, відіграв важливу роль у процесі державотворення. Цікаво прослідкувати, як змінилася вага історичної романістики після досягнення поставленої мети. Політика гласності повернула історію історикам, тобто якоюсь мірою потреба в історичному романі, як одному з небагатьох джерел історичної пам'яті, відпала. Р. Іваничук чудово розумів, що рано чи пізно епоха

підтекстів мине й настане час, коли його романи стануть менш актуальними. Ба більше, письменник вірив і щиро хотів, щоб такий момент прийшов якомога швидше: «... так хочеться, щоб ми ставали на рівень цивілізованих народів, у яких література є не тільки засобом пробудження національної свідомості, а передовсім – самодостатнім мистецтвом» [26, 65]. Молодому поколінню романіст радив «... йти в зворотному напрямку, проте – уперед: від політизованої літератури до чистого і незалежного мистецтва» [19, 77]. Розумів, що функція літератури неминуче має змінитися: «... надалі письменники підуть уже не за схемою “література і держава”, а навпаки – “держава і література”, інакше навіть тоді, коли станемо зовсім незалежними, – залишимося нікому не цікавим народом на своєму духовному загумінку» [19, 77]. Водночас Р. Іваничук не поділяв думки, що зі здобуттям Незалежності історичний роман як жанр можна буде зовсім відкинути: «Зменшення зацікавлення історичним романом ще допустиме, але ігнорування історичного роману – це катастрофа для національної літератури: може утворитися вакуум, якого в духовному житті не повинно бути» [26, 148]. Письменник засмучувався, коли бачив, що молоді автори не поспішають братися за жанр, якому він присвятив більшу частину свого свідомого життя, і якому знайшлася б «робота» й у сучасних обставинах: «За глобалізації, яка існує, маємо нову небезпеку: розчинитися нації у свободі. Мусимо пройти випробування свободою, про це забувати не можна» [26, 176]. Про історичну пам'ять треба дбати постійно, тому історичний роман мусить існувати. Втрата щоденного попиту на історичну романістику – процес природний, однак видання творів Р. Іваничука, П. Загребельного, О. Гончара та ін. потрібне вже тому, що вони мають важливе значення для історії нашої літератури, дуже точно сформульоване Романом Івановичем у книзі спогадів: «... немало є таких творів, які в наступних поколіннях втрачають колишню популярність, проте саме вони є тими палями, які становлять основу й міцність моста. Не всі їх бачать, йдучи по мосту, а як і хтось перегнеться через поруччя, то, може, й не вельми захопиться оброслими водоростями й заліпленими

черепашками підпорами, але ж саме на них лежить настил, по якому йдуть ті, які моста не будували» [19, 389].

Життя «незалежних» митців також змінилося. Радянська епоха позбавляла свободи, однак пропонувала взамін непогану письменницьку інфраструктуру (видавництва, наклад, товариства, високий дохід, заохочення типу квартир, премій, нагород і т. ін.). Із проголошенням Незалежності літератори (і не тільки) здобули повну свободу, однак уже не було тієї інфраструктури, літературна праця більше не годувала, десь забарилася критика, без якої складно почуватися присутнім в історичному процесі: «Література без критики кульгає, вона не може без неї існувати... Я навіть хочу критики – хоч би й негативної. Не можу жити у вакуумі» [26, 110]. Ставлення читача також змінилося: «... народ перестає бути співавтором, літературна перезва його більше не цікавить...» [19, 533] І навіть, коли ця праця стала схожою на хобі, справу для душі, старше покоління письменників від неї не відмовилося. Р. Іваничук писав до останнього подиху. Вони знали, що так має бути, не все одразу. Коли в Романа Івановича запитували «Чи повинна держава піклуватися письменником?», він відповідав: «Не повинна. У нормальній державі видавець купує рукопис. Отже, напиши таку книжку, щоб він хотів купити. Держава, яка платить наперед за твір, примушує стати письменника заангажованим, а це найбільше зло» [26, 90].

1.2 Про історію та пам'ять

Найголовніше завдання, яке ставив перед собою Р. Іваничук – зберегти й утвердити історичну пам'ять свого народу. Батько казав: «Треба знати свою історію, тоді нація виживе» [26, 178]. Одного разу малому Романові не пощастило долучитися до нищення тієї самої пам'яті: «... я сам із своїм татом палив книжки, я плакав, а тато мовчав, ми були мов на страті... за такі книжки вчителі й священики отримували по 10 років каторги – мусили палити...» [26, 107] А потім, у зрілому віці, дитячий акт вандалізму повторився в значно серйозніших масштабах, на щастя, цього разу без участі Романа Івановича: у

Києві 1964 року горіла Українська національна бібліотека. І так щоразу, доводилося чимось жертвувати в ім'я забуття. Такими темпами для майбутнього могло не залишитися нічого з минулого. Безпам'ятства боявся найбільше: «... якби трапилося найстрашніше – страта людської пам'яті, людство стало б ураз примітивною біологічною масою, яка здатна сприймати світ, але не здатна передати набутий досвід... майбутньому поколінню, тобто людство позбулось би свого майбутнього» [29, 225]. Де б тоді була українська нація, та й чи була б узагалі?

Якось письменнику пощастило відвідати концерт відомого Кубанського ансамблю. Українські пісні виконували козацькі нащадки, батьки яких не пережили голоду 1933 року, через що рідну мову було втрачено для наступних поколінь. Тоді романіст поділився своїми найбільшими тривогами: «... а що, коли й ми, корінні українці, станемо згодом етнографічним раритетом, потрібним тільки на сцені й смакунам від музики, які, слухаючи пісні живого колись народу, пускатимуть у концертних залах сентиментальну сльозу?» [29, 253]. Не міг допустити можливої катастрофи, тому у своєму теперішньому взявся за те, чим володів найкраще, – слово; розпочав цикл історичних романів, зробивши таким чином значний внесок в українське «є» й «буде»: «Історія умовно ділиться на “було”, “є” й “буде”, проте всі ці часові категорії існують в єдиній площині безперервного й вічного життя народу, в якому кожен мент у категоріях “було” й “є” стає зародком для свого помноження у категорії “буде”. Тому така дорога нам історія й не менш дорога сучасність, яка на наших очах стає історичною» [29, 226].

Не можна оминати увагою активну громадянську позицію Р. Іваничука. Саме він за час свого короткого перебування у Верховній Раді «... поставив з голови на ноги Батурин: з антимазепинського він став мазепинським» [31, 3]. Приїздив до батуринців і розповідав людям правду: «Мазепа не зрадник, він хотів свободи українському народові» [31, 3]. А хто із сучасних читачів знає про те, що саме Р. Іваничук після проголошення суверенітету зробив запит про

скарб Павла Полуботка? Для когось смішна містифікація, однак сам романіст розцінював цей жест дещо серйозніше, як чудову нагоду нагадати всьому світові (нехай навіть у такий жартівливий спосіб), що «... Україна мала свій скарб, свою самостійну державу» [26, 55].

Письменник не раз зізнавався, що збирати матеріали для майбутнього твору доводилося довше, ніж писати сам текст. А все тому, що дотримувався особливих ритуалів. Ніколи не починав твору, допоки особисто не відвідає всі місця, де жили його герої. Усюди намагався відчутти ауру місця, осмислити його минуле. Часом ставав свідком перетину різних пластів пам'яті у якомусь із них. Не зміг залишитися байдужим до п'ятсотлітньої історії Соловецького монастиря, яка об'єднала три взаємовиключні періоди його існування: задумувався як місце служіння Богові, потім слугував фортецею в боротьбі проти північних ворогів і, нарешті, останні чотириста років правив в'язницею для особливо небезпечних політичних злочинців («Монахи взяли на себе ще одну функцію, з якою справлялися педантично й навдивовижу жорстоко, – функцію катів у рясах») [29, 203]. На власні очі побачив сибірську перлину, – озеро Байкал, і тут же відчув, як з усіх боків тисне тяжка пам'ять нашої історії: «Й, милуючись Байкалом, я ні на мить не мав сили забути, що в іркутській тюрмі довгі роки мучився Павло Грабовський, а в Тобольську закінчив своє страдницьке життя; що в нерчинських рудниках, живцем замуrowані, волочили кайдани декабристи, а в Якутську дичавів український лицар-мазепинець... Андрій Войнаровський; що в уссурійському краю забули про свою батьківщину добровільні переселенці з України; що Читинську область заселили після війни західноукраїнські ізгої, плач яких вчувається мені й досі...» [19, 324]. А наслідком семи років перебування в Олеському замку, у покоях Яна III Собеського, стали романи «Черлене вино», «Манускрипт з вулиці Руської» та «Вода з каменю» [26, 144]. Дороги вольні і невольні протягом усього життя давали письменникові багатющий матеріал для його творів.

Власним прикладом закликав досліджувати родоводи, шукати своє коріння. Чого варта лише одна історія про долю роману «Бо війна війною», у якому Р. Іваничук навів зв'язки між поколіннями: своїм та свого стрийка Михайла Іваничука. Завдяки книжці через 60 років відбулася зустріч Р. Іваничука з двоюрідним братом Ервіном, стрийковим сином, про перебування якого не було жодної звістки від моменту розстрілу Михайла Іваничука 1937 року [26, 124–125]. Могутня сила слова.

Просив не занедбувати могили, дбати про належне вшанування пам'яті великих мужів: «Я вірю: місця, де поховані великі люди, мають особливу ауру... Певне вас вабить до Онуфріївського собору історична пам'ять про Івана Федорова» [26, 183]. І, найголовніше, не бути байдужими до цієї пам'яті, бо, як вдало зауважив І. Дзюба, байдужість – «... це початок хамства, це його потенція, його джерело» [7].

II. Риси національної ідентичності за Р. Іваничуком

До головних рис національної ідентичності Е. Сміт зараховує історичну територію, спільні міфи та історичну пам'ять; спільну масову, громадську культуру; спільну економіку і єдині юридичні права та обов'язки [9, 11]. Національна ідентичність, яку Р. Іваничук обстоює у власних творах, також багатопланова. Її обов'язковими складниками автор визначає мову, історичну пам'ять і культуру.

Першоелементом національної культури Р. Іваничук називає мову [19, 172]. І хоча мову традиційно не зараховують до обов'язкових ознак національної ідентичності, (ставлячи в приклад емігрантів), романіст у мовному питанні – категоричний. Україна упродовж тривалого часу перебувала під владою багатьох країн, які намагалися знеособити її населення, вдаючись

насамперед до мовної асиміляції. Плоди імперської (за царизму) і продовженої советами русифікації відчутні й у наш час. Зумисний процес формування комплексу меншовартості детально описав І. Дзюба у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Наслідки (сором за власну «мужицьку», «некультурну» мову, її зречення на користь першосортної російської) бачили всі, однак значення цьому надавали лише найсвідоміші.

Мало хто знає, що саме Р. Іваничук 1988 року першим очолив Товариство української мови ім. Т. Шевченка (пізніше «Просвіта»), створене молодими інженерами, робітниками та науковцями [26, 35]. В одній зі статей 1989 року романіст описав невтішну ситуацію (українська мова функціонує тільки в художній літературі й – на Західній Україні – у побуті [29, 253]) і рішуче заявив: «Нація може втратити хліб, людей, територію й усе це згодом спроможна собі повернути. Та коли втрачає мову – перестає жити» [29, 253]. Того ж року в журналі «Жовтень» було надруковано роман «Бо війна війною», де письменник зобразив подібне становище української мови: «Як тільки подумаю про стан моєї рідної мови в республіці, то й руки опускаються. Ще Франко взявся колись цей стан виправляти... А ми, учні Франка... домагаємося й тепер прав української мови у вузах, вiproшуємо українських вивісок, афіш, шкіл, діловодства. Ми, як цього й бажав Франко, так далеко пішли вперед у науці, а в національному розумінні виглядаємо серед народів Європи троглодитами, які ще не зуміли узаконити для себе форм мовного спілкування...» [17, 163–164].

«Неперспективність» української мови письменник усіяко спростовував і у своїх попередніх творах. У романі «Вода з каменю», написаному протягом 1978 – 1981 років, змальовано передумови й початковий етап діяльності «Руської трійці». Шашкевич, Вагилевич та Головацький подали першу краплину води галицькому люду, що, як той безпам'ятний і безрідний Агасфер, довгі роки чекав на своїх провідців. У часи, коли українську ототожнювали лише з мовою села, а в школах за українське слово на шию вішали ганебні

дощечки або карали різками, Маркіян «розпочав азбучну війну» [29, 32], першим етапом якої стала виголошена по-українському проповідь під час Великодньої відправи. На власному прикладі поет намагався показати, що «... простим наріччям, без чужої домішки, можна виражати найвищі пориви духа...» [18, 216]; прагнув довести, що українська мова дьогтем не пахне [18, 14] і призначена не тільки для домашнього вжитку. Завдяки мовним і літературним відкриттям Маркіяна галичани усвідомили духовну єдність Галичини й Наддніпрянської України і відкинули загальнопоширену думку, що «... Галицька Русь – це зовсім щось інше, ніж та – києво – полтавсько – харківська Україна...» [18, 144–145]. 1989 року в статті «Відверто про наболіле» Р. Іваничук згадав про педагогічні методи однієї зі шкіл на Львівщині: на уроці російської мови вчителька штрафувє дітей за українські слова (ціна одного слова – п'ять копійок) [29, 255]. Чи варто щось іще говорити на рахунок актуальності роману «Вода з каменю»?

Мову, як складник національної ідентичності, Р. Іваничук часто розглядає разом з історичною пам'яттю: «Нація – організм живучий... довести підкорену націю до повної асиміляції і цілковитого зникнення не спроможний жоден завойовник..., якщо асиміляційний процес не встиг сточити дві нерозривно з'єднані між собою категорії поневоленого народу: історичну пам'ять і мову» [19, 223]. Українці мають знати своїх мучеників і героїв, перемоги й поразки власного народу: «... добрі діла наших попередників – для прикладу, а їхні помилки – для застороги» [29, 225]; усвідомлювати минуле задля теперішнього й майбутнього. Найважливіша функція національної ідентичності, за Е. Смітом, – «подолання невблаганної смерті й забезпечення певного особистого безсмертя» [9, 93], безсмертя в майбутніх поколіннях передусім. Посмертне життя своїм героям гарантує й Р. Іваничук. Ідентифікація з нацією (зі спільною історією) долучає людину до багатовікового досвіду цілого народу й дає їй можливість зробити власний внесок до безперервного потоку подій, дат, особистостей. Ігноруючи біологічні процеси, письменник констатує: «...

пам'ять у моїх генах живе тисячоліття. Я не народився нині і не маю вмерти через рік чи через десять – скільки там мені судилося – я маю передати свій досвід далі, долучивши до попереднього. І так без кінця... Те, що було, для мене є нині. А те, що буде, то піде від мого Є» [26, 53]. Подібним чином розмірковує і Єпіфаній із роману «Орда»: «Людина живе багато разів, сину. Народженням не розпочинається, а смертю не закінчується лінія нашого життя. Якби так було, то чому б я – без жодних докорів сумління – не змінив би свій край на інший – спокійніший і щасливіший? А не можу, бо саме тут, у злиденній Україні, я повторювався безліч разів, закарбовуючи своє повторення в пам'яті» [25, 142].

Варто також згадати про міфи (про спільне походження, золоту добу, національних героїв), покликані нагадувати певній спільноті людей про їхню культурну спорідненість [9, 19]. У випадку, коли спільних міфів не вистачає, їх можуть реконструювати або вигадувати. Так, наприклад, у романі «Манускрипт із вулиці Руської» винайденням об'єднуючих міфів займалися мешканці єврейського кварталу. Коли у євреїв хотіли забрати синагогу, Роза пожертвувала своєю честю, щоб зберегти святиню. Аби захистити жінку від осуду нерозумних людей, вигадано красиву легенду «... про міфічну Золоту Розу, котра принесла старості золото за синагогу й проколола своє серце кинджалом, коли він пожадав її тіла...» [27, 336]. Її ім'я було записано до святої книги, «... а що записано у святу книгу, тому мусять вірити...» [27, 337].

У своїх творах Р. Іваничук повертає українцям їхню законну територію. У «Воді з каменю» – Наддніпрянську Україну, у романі «Журавлиний крик» Калнишевський «... не токмо військо зміцнює, а й укріплює кордони великої території, заселяючи її, обробляючи, висмоктуючи зі землі ті блага, які вона може дати,... будує державу в державі» [21, 182]; а професор-географ Степан Рудницький із твору «Бо війна війною», перебравши з патріотизмом, у своїй «Короткій географії України» розширює українські володіння «На захід – по Перемишль, на схід – до Кубані, на південь – аж по П'ятигорськ!» [17, 19]. Іван

Шинкарук іронічно зауважує: «Якби на те професорова воля... то на північ посунув би кордони України до Соловків або ж за полярне коло!» [17, 19].

«Фундаментом духовного життя народу» [29, 239] Р. Іваничук називає культурну спадщину. Письменника непокоїть байдужість до народних свят, забав, пісень, які є вмістилищем багатства слова, поетичного стилю, гумору й народної мудрості [29, 239]. Романіст визнає, що сьогодні, у незалежній Україні, захоплення етнографізмом виглядає дещо бутафорно («... ми сьогодні повинні зняти нарешті шаровари...» [19, 226]), однак пояснює, що свого часу (1980-ті роки) колядки на Різдво були гарним знаком («Коли на Різдвяні свята не закривалися перед колядниками двері, старше покоління з полегшею переконалося, що молодь зберегла себе в пісні» [19, 227]). Перебуваючи в парламенті, Р. Іваничук не раз жалівся на те, що питанню культури приділяється надто мало уваги, не погоджувався з аргументами на зразок «є справи важливіші», наполягав на тому, що культура «... повинна стати головною підвалиною держави: хліб буде, і хліб ми з'їмо, а що, крім освіченості, є запорукою безперервного цивілізованого розвитку?» [19, 83]

У свої тексти письменник умонтовував фольклорні сюжети, українські пісні. У «Мальвах» рабиня Наїра розповідає Мальві-Соломії казку, що подієво нагадує «Думу про Марусю Богуславку»: «Що б Маруся не сказала, він слухав її, і домоглася вона неможливого: султан заприсяг ніколи не йти війною на Русь. Сорок тисяч невільників повернула вона до їхнього рідного краю, та сама вертатися не захотіла» [22, 186]. Натхненна фольклорною попередницею, Мальва намагається переконати чоловіка, хана Іслам-Гірея, зберігати вірність Хмельницькому. А коли не вдається вплинути на мужа силою слова, жінка готує ядучий трунок. У романі «Журавлиний крик» (1968) знаходимо алюзії на рядки з поеми «Україна» П. Куліша («Закряче ворон, степом летючи, / Заклеочуть кречети сизі, / Зажахаються орли хижі... / Та все, та все по своїх братах, / По буйних товаришах козаках...» [21, 33]), а також на вірш Б. Лепкого «Журавлі», написаний 1910 року й більше відомий, як пісня «Чуєш, брате мій»

(музика Л. Лепкого): «Дай тобі Боже лебединого віку і журавлиного крику...» [21, 32]; «Кру-кру... Полетів надламаний журавлиний клин до чужого ирлю... Кру-кру... Кру-кру...» [21, 186]. Як зазначає Н. Гавдида: «... пісня була дуже популярною серед січових стрільців, які виконували її в перерві між карпатськими боями» [3, 80]. Цікаво, що роман про січове стрілецтво («Бо війна війною») Р. Іваничук написав двома десятиліттями пізніше (1989), і в його основу лягла вже інша стрілецька пісня: «Бо війна – війною, вісьта-війо! // В тім є Божа сила, гатьта-війо!» [17, 78]. Оксана Кузьменко, упорядниці книжки «Стрілецькі пісні», вказує на те, що слова й музика цієї пісні належать Л. Лепкому [42]. Якщо зважати на те, що в радянські часи українські пісні (звичайно, у видозміненому вигляді) часто використовували з ідеологічною метою (наприклад, «“червоні” безрелігійні колядки та щедрівки» [8, 29]), то можна припустити, що Р. Іваничук ішов на свідому хитрість, протиставляючи «офіційним» переробкам автентичні стрілецькі пісні та ще й у час («Журавлиний крик» мав вийти друком 1968 року), коли діяла заборона на поширення інформації про українських січових стрільців.

Вартим уваги видається також звертання письменника до «винайдених традицій», що за визначенням Е. Гобсбаума, означають «... низку практик ритуального або символічного характеру..., які намагаються прищепити певні цінності й норми поведінки через повторюваність...» [2, 13]. Важливо зазначити, що нова традиція ґрунтується на історичному минулому, пристосовуючи його до сучасних обставин. У романі «Четвертий вимір» Микола Гулак перебуває в Грузії. В одному з районів Тбілісі науковець стає свідком страйку через заборону кеєноби, традиційної грузинської вистави на честь пробудження природи. Свято, пов'язане на початку свого виникнення з культом землеробства, еволюціонувало до карнавального дійства із прозорим національно-визвольним підтекстом: «... в ім'я чого аж такий протест? Заради карнавального свята, на якому інсценізується напад чужоземних орд на Грузію, їхнє знущання над мирним населенням, повстання народу, перемога і страта

кеена-шаха? Давня, як світ, забава, яка відбувається щовесни, – чому раптом нині вона не сподобалася царським сатрапам? Еге ж... Страчують кеена. Царя!» [28, 135]. Кеенобу все-таки відвоювали. Микола Іванович, спостерігаючи ритуальне дійство збоку, дійшов висновку, що вистава «... втратила ознаки забави... є епохи битв і є епохи їх імітацій, нині кееноба зі сцени йде в життя» [28, 139-140]. Замість традиційного персонажа, персидського шаха, на верблюда посадили російського царя в трикутці, а довкола нього розставили міністрів і жандармів. Цього разу на сцені програвалося вбивство не абстрактного загарбника, а цілком реального ворога. Стару землеробську традицію адаптовано до нових умов.

Опорою національної ідентичності Р. Іваничук вважає релігію: «... без релігії народ хаміє» [26, 84]. У релігійній ідеології, за письменником, закладені національні звичаї, обряди і традиції [19, 322]. Окрім того, страх Божий є однією з гамівних сорочок, яка стримує зле начало, так щедро закладене в людині [19, 26]. Що стається з народом, коли така гамівна сорочка зникає, автор показав у романі «Орда»: золота чаша перетворюється на чарку, люди знаходять нового бога в оковитій; зникає гордість, мислення, залишається тільки шлунок; множаться зрада, донощицтво. Єпіфаній закликає український народ творити святині насамперед у власних душах [25, 219]. Релігія в романах письменника виступає для людей духовною опорою в часи більшовицького безбожництва.

Про споконвічне прагнення українців до єдиних юридичних прав та обов'язків, на думку Р. Іваничука, свідчить Конституція Пилипа Орлика (XVIII ст.) Цю мисль вкладено в уста гетьмана, який є одним із героїв роману «Орда»: «Я дав козакам і всьому українському народові найсправедливіший Закон..., за яким вони мають право судити навіть мене...» [25, 71-72].

III. Антиколоніальна спрямованість Р. Іваничука

Зважаючи на час, коли жив і творив Р. Іваничук, проблему національної ідентичності в романах автора доцільно розглядати в руслі постколоніальних студій. Правомірність застосування постколоніального інструментарію щодо літератури радянського періоду підтверджено чималою кількістю ґрунтовних літературознавчих досліджень як українських, так і закордонних учених. М. Павлишин звертає увагу на явища культурного колоніалізму в СРСР: «русифікація; освітня, видавнича й культурна політика; мотиви в пропаганді;

мітотворчість в історіографії», надмірна централізація [37, 224]. Наступність між Російською імперією та Радянським союзом, успадкування останнім колоніальної природи та імперської політики зауважує Е. Томпсон. Дослідниця розрізняє агресивний та захисний націоналізми. Перший нападає на землі інших і насаджує на завойованій території власну ідентичність, тоді як другий – спрямований на оборону національної ідентичності від посягань чужинців. Таким чином, не важко здогадатися, що український націоналізм належить до захисних, а в російському дослідниця вбачає елементи як агресивного, так і захисного націоналізмів [43, 4]. У класифікації націоналізмів британського науковця Е. Сміта важливе місце посідає антиколоніальний націоналізм, який він визначає, як рух перед здобуттям незалежності, що прагне «... передусім прогнати чужоземних володарів і на місці колишньої колоніальної території створити нову державну націю» [9, 49]. Про «імперську ідею» в радянській подобі [36, 342] розмірковує М. Шкандрій. У книжці «В обіймах імперії. Російська й українська літератури новітньої доби» дослідник на прикладі творів російських та українських авторів демонструє зіткнення дискурсів – імперського та антиімперського. Імперська влада активно використовувала літературу для просування стереотипного образу України, витворюваного за допомогою «... низки домінантних нарративних структур, добору метафор і тропів» [36, 27]. Натомість існування антиімперіалістичного контрдискурсу упродовж тривалого часу ігнорувалося, тому праця М. Шкандрія має важливе значення, як документ, що протистоїть однобокості й підсумовує багаторічну історію літературних контраргументів.

Не менш цінною для нашого дослідження є книжка «Коріння ідентичності» канадського історика українського походження З. Когути. Науковець висуває тезу про історію як поле битви. «Сприйняття історії, – пише З. Когут, – було й залишається головним полем битви в боротьбі за ідентичність» [32, 219]. 1930-ті роки – час, коли українську національну історіографію почали активно ігнорувати. На її місце прийшла офіційна

радянська версія історії, що «... наслідувала видозмінений російський наратив» [32, 217]. Р. Іваничук розумів згубність історичних перекручувань, тому свої романи програмував на протистояння офіційній історіографії. Учителів мав непересічних, зокрема змалку читав «Історію України» М. Грушевського, що, як відомо, створив «... першу повну теоретичну схему історії українського народу» [32, 209], розірвавши зв'язок із «традиційним» російським трактуванням історичних подій. Чимало дослідників зауважують прискіпливе ставлення Р. Іваничука до збирання історичних матеріалів, не один рік свого життя романіст провів в українських та іноземних архівах і бібліотеках. Ось як працьовитість письменника описує М. Слабошпицький: «Тієї посидючості наодинці з документами і раритетами, про існування яких знають лише фахівці екстра-класу, вистачило б на десяток дисертантів. За таку скрупульозність і дисциплінованість друзі жартома й назвали його “педантичним австріякою”» [29, 4].

Будь-які сумніви щодо плідності застосування постколоніальних підходів до аналізу української літератури радянського періоду зникають після ознайомлення з працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», написаної у відповідь на арешти української інтелігенції 1965 року. Документ часу, коли створював свої головні романи Р. Іваничук; документ, з яким львівський романіст, безсумнівно, був ознайомлений, є цінним джерелом інформації про тодішню ситуацію в українському суспільстві. І. Дзюба дає чітко зрозуміти, що СРСР – наступник Російської імперії, інакше як пояснити «... тенденції ототожнення СРСР зі спадком колишньої Російської імперії та “реабілітації” останньої» [7] у пропартійній літературі, історіографії, критиці, публіцистиці; а також використання імперських стратегій щодо «колишніх колоній», прикрите плутаною «свідомофальшивою фразеологією» [7].

Р. Іваничук не раз підкреслював, що його романи — це не тільки сховище національної пам'яті, а ще й бомба, спрямована на внутрішній підрив, демонтаж [19, 24] більшовицької системи, переписування спотвореної

української історії. За словами письменника, у кожному з творів закладено певний антирадянський підтекст, який із легкістю прочитувався тодішнім читачем. До того ж, автор вважав, що вдалий роман – той, який відповідає нагальним потребам часу: «... у розробку теми має лягти не тільки фактичний матеріал, а й еманация певної політичної, культурної чи соціальної проблематики, якою сповнена в даний час суспільна атмосфера» [19, 205]. Функцію «радянських» творів Р. Іваничука вдало визначає М. Ільницький: «... твори 1960 – 1980-х років були об'єднані ідеєю захисту української культури й духовності в часи її загроженості» [30, 15]. Уже в незалежній Україні романіст пише одну за одною три книги спогадів і «Щоденний щоденник» із метою показати, «... як Україна перетворювалася із московської колонії в територіально незалежну державу і з якими муками звільнялася від колоніальних пут...» [24, 159].

За М. Павлишиним, який розрізняє антиколоніалізм та постколоніалізм, головна мета першого – незалежність, а головна ознака – «... структура заперечення – переставлення з ніг на голову – колишніх колоніальних аргументів та цінностей» [37, 227]. Висловлювання романіста дозволяють зарахувати твори Р. Іваничука, написані в радянський період, до антиколоніальних. Письменник розвінчує окремі імперські міфи, протиставляє імперській версії подій українську, кодує в тексті відсилки до радянської дійсності, впливаючи таким чином на формування ідентичності протилежної панівній. Нижче ми спробували декодувати авторські послання, впізнати переінакшені міфи, проаналізувати тактики формування національної ідентичності, виокремити стратегії авторського письма в обхід цензурі й назустріч уважному читачу.

3.1.Радянська дійсність у романі «Мальви»

«Мальви» – перше серйозне велике полотно Р. Іваничука. У творі поєднано декілька часових площин. Історичний час, який ліг в основу роману, – 1638 - 1648 роки, що захоплюють початок національно-визвольної війни під

проводом Б. Хмельницького. Увагу зосереджено на долі українців в Османській імперії.

Упродовж усього твору рефреном звучить думка про неминучість занепаду імперії. Турецький співець Омар пророкує невтішне майбутнє Османській імперії: «О люде османський... Коли тобі вистачить свого власного добра, занехаяного, нерозкопаного? Чого повзеш ти на чужі землі, не розоравши своєї, чому не нагодуєш власним багатством рідних дітей, а примушуєш їх голодними ризикати по не своїх полях і дарма проливати сусідську кров? Коли ти втамуєш свою захланну спрагу? У тебе є сьогодні влада, і ти сваволиш. Хто ж захистить тебе від Божої помсти, коли вона гряне? А прийде. Замикається вже коло віків, і ти вернешся туди, звідки прийшов, виконавши своє покликання на землі. Вернешся, осуджений світом» [22, 6]. Та чи тільки османським правителям адресоване передбачення меддаха Омара, якого у свій час великі правителі відправили за тридев'ять земель, щоб не сіяв серед людей свій розум? Надто великий апетит, невпинне збирання земель, опір на силу, страх перед національним інтелектом, – ці та інші причини занепаду імперій (Російської передовсім) лейтмотивом виринають і в інших творах та публіцистичних працях самого автора. Слова Омара співзвучні думкам Р. Іваничука: імперії приречені на виродження. Мріючи про нові території, вони нехтують розвитком власного дому: «Турки почали своє існування із завоювань, і це найтяжча історична помилка нашого народу. Народ, що не поклав міцних основ своєї власної цивілізації, повинен бути сам із собою. Бо коли він прагне розвиватися коштом інших, тоді стається щось зовсім протилежне його бажанню: підкорені народи міцніють, панівні ж вироджуються, живучи чужим хлібом, розумом, мистецтвом» [22, 132].

Марія, полковничиха Самійлиха, на чужині мусить топтати християнський хрест, відрікатися своєї віри задля блага власної дитини. Жінка слухає проповідь дервіша й жахається моторошних слів: «Та невже мусульманська віра має стати єдиною у світі? І розіллється страшна чума по

всіх краях, і всі народи стануть схожими на турків... І не буде пісень, не буде казок, не стане купальських вогнів, вертепів під Різдво, волі! Ніхто нічого не матиме свого...» [22; 66]. Чи не те саме мав на увазі І. Дзюба, коли в 60-х роках 20 століття писав про «злиття націй», майбутнє безнаціональне суспільство, єдину «радянську націю», агресивний процес русифікації? [7] Вертепів під Різдво й навіть під Новий рік теж більше не було. Як барвисто І. Жиленко згадує про колядування під вечір 31 грудня 1962 року: «А ми ж таки і співали здорово! Розчулені сльози господарів можна було зрозуміти, адже більшість із них як і чули колядки, то хіба що в дитинстві... Малишко співав із нами. Воронько виніс величезний шмат сала... Наколядували повну торбу наїдків, напиків і купу книжок з автографами» [14, 105]. І де ці веселі розваги поділися роком-двома пізніше? Прийшла зима.

В. Панченко, досвідчений літературознавець і знавець історії, зауважив значно глибші підтексти, заховані в товщі Іваничукових «Мальв». Найперше, що помічає дослідник: образ слабоумного султана Ібрагіма багатьма рисами відповідає іншому, більш сучасному вождю [38, 13]. Відомий вигук Л. Берії «Тиран мертвий, мертвий!» [22, 27] вкладено в уста тому-таки Ібрагіму, який мліє від щастя: брат мертвий, престол нарешті переходить йому. Поведінка Ібрагіма під кінець правління нагадує дивацтва Й. Сталіна: зачиняється в тронній залі й нікого не підпускає до себе, нікому не довіряє, кожного підозрює в зраді й посяганні на султанське життя, навіть їсти Ібрагіму подають через шафу. Або згадаймо страхітливий мавзолей Ібрагіма: «... у невеликій кімнатці височіла гора людських забальзамованих голів... Тут лежать ті голови, що хотіли бути розумнішими за голову самого падишаха» [22, 192].

Варто звернути увагу на ще одну деталь роману: надприродний зв'язок персонажів із рідною землею. Найбільше бажання Марії – повернутися додому, померти в Україні. Кожна «українська» деталь на чужині пробуджує це прагнення з новою силою: чи то звук церковного дзвону, чи то звучання рідної мови, чи то наспівування українських пісень. Її діти, «мальви зів'ялі» [22, 156],

що з дитячих літ зростали в чужій стороні, забувши материнську мову, релігію, справжнє ім'я, час від часу відчували поклик української землі. У пам'яті зринали український степ, хата, соняшники, батько-козарлюга, сумне обличчя матері: «Від пекучої туги защеміло тіло. Був цей щем схожий на кохання, але не такий, був це щем пекучий і солодкий, видушував він з очей сльози невідомо за чим, і відізнавалось раптом незнане почуття давно забутою піснею: “Ой що ж бо то та за чорний ворон...”» [22, 169]. Через цей пуповинний зв'язок із рідною землею розпочалося цькування автора «Мальв». Першим потоптався по «Мальвах» московський критик В. Оскоцький. Звинувачення полягало в наступному: Р. Іваничук проповідує «біологічний голос крові» й нехтує соціальною обумовленістю героя [19, 179]. На перший погляд претензія критика видається, як мінімум, дивною. В. Панченко пояснює, що таке звинувачення з уст В. Оскоцького цілком нормальне, як для захисника імперських цінностей: «... тут далася в знаки стара марксистська догматика: біологічні чинники поведінки людини не мають права переважити соціальні. За «біологізм» у сталінські роки зносили голови» [38, 13].

3.2 Концепція «меча і мислі» в романі «Журавлиний крик»

«Журавлиний крик» був готовий до друку 1968 року, однак безперешкодно потрапити до рук читача книжці судилося лише 1988-го. Навчені досвідом «Мальв» цензори вловили актуальний підтекст, замаскований під опис далеких історичних подій. Роман «зарізали», письменнику заборонили друкувати навіть рецензії. «Журавлиний крик» ходив у самвидавівських списках, проте великого розголосу досягнути не вдалося. Ефект своєчасності було зіпсовано, через два десятиліття закладені автором проблеми втратили свою актуальність.

Публікації роману не допустили з декількох причин, найголовніша з яких – сміливість автора у висловлюваннях щодо імперської політики. Твір розповідає про події напередодні та після скасування Запорізької Січі, однак історичний матеріал – знову радше фон для філософських роздумів

письменника про долю України та своє покоління. Як влучно зауважив М. Ільницький: «Це був рух від історії подій до історії ідей, від батальних сцен до запальних дискусій» [30, 15].

У тому, що роман має декілька часових площин, переконуємося, натрапляючи в тексті на такі деталі, як кибитки, що «... вдень і вночі шастали вулицями Петербурга, постійно нагадуючи людям про примарність їхнього вільного існування» [21, 365]; цензори, які казилися, «... викреслюючи все, що могло читатися двозначно...» [21, 365]; архіви з фальсифікованими справами, які ще довго «... берегтимуть тирані собі на ганьбу всіма способами: замками, сторожею, страхом» [21, 115]; суди над «злочинцями», що посягнули на «... державний злочин не з ножом у руках, а з пером» [21, 308]. Натяками на радянську дійсність перемежовано увесь твір. Виділимо головні моменти, які, на нашу думку, унеможливили публікацію роману 1968 року.

Павло Любимський, вихованець Києво-Могилянської академії, бакалавр філософії Страсбурзького королівського педагогіуму, повернувся на батьківщину в надії, що здобуті закордоном знання допоможуть прислужитися українському народу. Юнак вступає в словесні протистояння з російськими інтелектуалами, які наважилися зазіхнути на святощі його земляків. Павло заперечує тези Міллера. Історик перекручує історію козаччини, вважає її «... похідною від історії російської монархії» [21, 57], а характеризуючи українців, розвиває описаний М. Шкандрієм стереотипний «дискурс неробства» [36, 136]: «Це розгнuzдані й різновірні нероби, що не орють, не сіють, а грабують і ніяких писаних законів не мають» [21, 57]. Стерпіти таких образ син козака не може. Тож, у відповідь на звинувачення російського історика Любимський наводить контраргументи: «Брешете, чужинче! Обливаєте болотом лицарство... Писаних законів не мають? А про універсали Богдана Хмельницького ви, історик, ніколи не чули?» [21, 57–58].

А тепер погляньмо, як юнак трактує Переяславську раду, не вдаючись до прямого називання цієї події. «Хмельницький увійшов у рівноправний союз із

Московією. Інша річ, що ту рівноправність порушили московські царі, як сьогодні і вашу...» [21, 331], – констатує Павло під час випадкової розмови з Костюшком. Чи могла цензура допустити подібне трактування акту «“возз’єднання” двох країн і народів на віки вічні»? [32, 227] Офіційне бачення аж ніяк не враховувало рівноправності чи договірної основи згаданого союзу. Партії дужче припала б до душі версія Міллера: «... універсали Богдана Хмельницького... підроблені, бо оригіналу кіш не показав, та й, якщо думати логічно, цар не міг розмовляти з підданим таким маніром» [21, 182].

Безпосереднього діалогу між антагоністами у тексті може не бути: в одній частині роману зринає придворне тлумачення української історії, а сотнею-двома сторінками пізніше читач натрапляє на розвінчання містифікації котримсь із проукраїнських речників. Так, наприклад, у розмові з Катериною II статс-секретар Теплов висуває на догоду правительці таке твердження: «Росія не закінчується ні в Харкові, ні в Хаджибеї, вона може зупинитися хіба що в Тифлісі й Ахтіарі... Що ж до народів, то й литва, і білоруси, і малороси – споконвічно руські. Зокрема, народ малоросійський. Тільки через слабосилість князів київських він відщепився» [21, 46] Тут і «процес “одомашнення” української історії» [36, 26] (маніпулювання назвою Русь, руський), і виправдання надмірного апетиту імперії. Пізніше Любимський спробує пояснити Карамзину, що версії малоросійської історії, писані Міллером, Рігельманом, Бопланом, не є першоджерелами, у них багато фальшу [21, 245] і додасть: «... я з України, що колись піддалася Москві і народ котрої царі зрівняли з народом москвинським – на правах рабства» [21, 245]. Вдалим видається висновок сформульований З. Когутом щодо імперської історіографії: «Прагматичні потреби зовнішньої політики Московії визначали історичні погляди, а не навпаки» [32, 176].

Коли Синельников розмірковує над причинами й наслідками колонізації («Валки переселенців, плачі й прокльони, а для чого воно все те... Що за смисл таїться в цьому вмисному перемішуванні людей? ... що за сенс у такому

знеособленні народностей? Розчиняються вони на чужій їм українській землі, самі ж аборигени мусять вироджуватися десь за Дунаєм або на Тамані. Чи не робиться це тільки для того, щоби люди перестали відчувати під ногами свою рідну землю, що повсякденно дає наснагу, любов і злість; щоби вони ставали набродом, якому потрібно лише щоденно напихати животи? Такими легко управляти» [21, 264]), на думку спадають зауваження І. Дзюби щодо масових переселень українців у Сибір, а росіян в Україну [7]. А коли на Сенатській площі палають книжки Миколи Новикова, згадуєш, що свого часу так само варварськи вогнем нищили «Мальви» Р. Іваничука, а 1964 року в Києві горіла Українська національна бібліотека.

Ситуація в мистецькому середовищі також сигналізує про стосунок зображуваних подій до радянської дійсності. Що б не створив митець, без поступки в бік влади на публікацію можна не розраховувати, усе не те, усе не так: «Обличчя сумні – чому сумні, на що натякає цей сум? Обличчя веселі – чому веселі, з кого глузують? Обличчя думаючі – про що вони думають?» [21, 280] Катерина II дотримується порад Макіавеллі, що повчав опікуватися особами, котрі мають талант до будь-якого мистецтва [35, 103]. Правителька надає перевагу талановитим співцям («Набридли вже ті кишенькові поети, що велике не возвеличують, а компрометують, бо речуть пишно бездарними устами. Нам потрібні одописці, з творів яких не міг би посміятися найкращий європейський поет» [21, 237-236]), які зможуть гідно її прославити, вписати в пам'ять нащадків, адже це «... справа не меншої державної ваги, ніж вікторія у Чесменській бухті...» [21, 237]. Як бачимо, при дворі не втрачає актуальності відоме ще з античності правило: «учинок потребує поета» [1, 49].

А ось і передбачення для імперії від Павла Любимського: «Держави, що тримаються на рабстві, падають, бо неволя ламає їх зсередини. Загачений потік рве тим міцніше, чим вища гребля» [21, 247]. Імперський апетит закодовано в образі Потьомкінського блазня Трещокіна: «... лакей відпускає віжки, Трещокін допадає до тарілок, напихає їжею повен рот, ковтає, давиться; лакей

водить його від столу до столу, вельможі регочуть, Катерина власноручно кидає шмат пирога зі своєї тарілки, Трещокін ротом ловить його на льоту й, набревкавшись урешті, вилазить на крісло й молиться за здоров'я цариці» [21, 240].

У центрі роману – образ останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського. Р. Іваничук виводить персонажа далеко не ідеального. Читач бачить звичайну людину, з негативними й позитивними рисами вдачі. З одного боку, Калнишевський прагне, щоб Україна «... отримала всі державні чинники: господарство, торгівлю, рільництво, ремесло...» [21, 30], окреслені кордони, а з іншого, надто упадає перед правителями, приймає медалі, дорогоцінні подарунки, сподіваючись дочекатися ласки для обкороєного краю. Йому знайомі докори сумління, сумніви щодо дальших дій. Зваживши всі за і проти, кошовий отаман ігнорує заклик гайдамаків і яйцького козацтва взятися до зброї, щоб разом виступити проти царизму. Унаслідок сліпої віри в милосердя «великих» Калнишевський втрачає Січ, булаву і волю. Однак автор не ставить на цьому крапку. Розпочинається нова боротьба за українську свободу на чолі з озброєними мислю будителями. За перо беруться І. Котляревський, Г. Сковорода, М. Новиков та ін. В основі твору – концепція меча й мислі, ідея невмирущості народу, яку формулює Г. Сковорода: «Чим житиме народ, коли в нього не стане зброї, а до думки його не привчили? Загине він. А щоб цього не трапилося, вчитися треба: кожної миті, щодня день розум свій будити – він же безмежний. Коли народ матиме його хоча б у головах окремих людей, то уподібниться він кременеві, в якому затаївся вогонь. Прийде час, притулять губку, черкнуть кресалом – і воскресне вогонь у себе вдома, і не треба буде ходити за ним по сусідах – просити і кланятися» [21, 82]. Важливим також видається діалог між мислителем та Павлом. Останній не може визначитися: податися знову закордон чи залишитися в Україні. Г. Сковорода радить юнаку: «Пізнай добре свій народ, а в народі себе... Деревина міцна на своєму ґрунті» [21, 83]

3.3 Порахунок з духовними хворобами імперії в романі «Орда»

У творах Р. Іваничука, опублікованих до «незалежних» часів, увагу привертають маневри, до яких вдається письменник, щоб заплутати цензора й підтримати уважного читача.

По-перше, романи утворюють міцне плетиво, де кожен із компонентів займає своє місце й дуже часто допомагає відкрити приховані змісти сусіднього полотна (попереднього або наступного). До прикладу, «Воду з каменю» неможливо сповна зрозуміти без «Журавлиного крику». Як відомо, останній 1968 року цензура не пропустила, так що твір потрапив до читача лише через два десятиліття. Тож, працюючи протягом 1978 – 1981 років над романом «Вода з каменю», Р. Іваничук переніс туди сюжетну лінію про Павла Любимського, яка розкриває одну з ключових концепцій творчості письменника, – ідею «меча і мислі». Таким чином, той, хто узяв до рук нову книжку, прочитав одразу два романи: «Воду з каменю» й заборонений «Журавлиний крик» у скороченому варіанті.

По-друге, творам Р. Іваничука притаманна складна будова. Досліджуючи «Журавлиний крик», Ю. Ласкава дуже точно наголосила на плюралізмі наративних моделей, постійному миготінні часових планів і складній експозиції, що змушує читача «... постійно видобувати різнопланові смисли, аж до того, щоб “заднім числом” зв’язувати нитки сюжету, що їх принципово для своєї творчої манери переплів автор» [34, 441]. Персонажі та ідеї, що мандрують із твору у твір, а також хитромудра композиція романів, тримають думку читача в постійній напрузі, а цензора ставлять у невідгідне становище.

По-третє, письменник все-таки робив незначні поступки, щоб його твори пустили до друку. У «Мальвах» Хмельницький пише: «Що ж до Москви, з якою ми вступили в союз, то це бажання війська мого і моє» [22, 224]. Здається, це єдине речення в романі, де згадана Москва, і це при тому, що всі 230 сторінок мають антирадянську спрямованість.

1992 року з'являється черговий роман письменника з метафоричною назвою «Орда» (не Золота, а імперська). Це перший твір автора, написаний у незалежній Україні. Читаючи роман, не розумієш, чому в час, коли жорстка цензура нарешті залишилася в минулому, автор продовжує використовувати маску для сміливих ідей; кардинально не змінює завдання, поставлені перед собою у попередніх творах; тепер уже, звичайно, не вдаючись до історичних компромісів. Безсумнівно, «Орда» – найгостріший випад письменника проти імперської політики. Разом з тим, цей роман можна назвати «переломним» у творчості Р. Іваничука. Дослідники неодноразово звертали увагу на те, що автор дещо запізнився із полотном. Так, наприклад, М. Павлишин зазначає, що «... з'явившись уже в незалежній Україні, твір звучить як полемічний виступ у важливому, але вже закінченому диспуті» [37, 230]; а О. Гнатюк називає «Орду» типовим прикладом «... анахронічного антиколоніального дискурсу: автор його започаткував... після розпаду імперії» [4, 467]. Приймаючи твердження згаданих літературознавців, спробуємо розібратися, що криється за цим запізненням.

Перш за все, варто зазначити, що сам автор свій твір аж ніяк не зараховував до тих, що прийшли із затримкою, адже для повної перемоги ще працювати і працювати: «... советчина буде зникати з лиця землі так повільно, як повільно триває розпад цезію, – століттями» [19, 209] Саме на часі було порушити проблему «... людської малості, орди внутрішньої, що залишається надовго в душі народу після того, як стороння орда і схлине» [19, 150]. Письменник працював над романом у визначний для України період (1989 – 1991 роки). Тоді літературну діяльність доводилося поєднувати з депутатськими обов'язками. І хоча Р. Іваничук зізнавався, що не раз шкодував через витрачений не на літературу час, однак саме з парламентських засідань романістові випало винести матеріал для майбутньої «Орди»: «... вони, комуністичні партократи, є тією успадкованою від Петра колонією карликів, які осідлали Україну і, страхом витруївши у народу його велич, посіяли в

людських душах малість. Я досі бачив їх поодинці, а тут постала враз переді мною ціла орда, і є їх 239!» [19, 151]

Як і в попередніх романах автора, в «Орді» знаходимо маркери, що сигналізують про подвійність чи навіть потрійність часопросторових координат. Перед нами розгортаються історичні події XVIII ст. з наголосом на Батуринській трагедії; 1989-1991 років (зокрема, депутатський досвід Р. Іваничука) й понадчасова «покаянна молитва за Україну» [19, 148].

Окрім того, знову спостерігаємо зусилля автора у написанні української історії на противагу імперській версії подій. Письменник руйнує традиційний імперський погляд, згідно з яким Російська Православна Церква точкою відліку свого існування вважає хрещення Русі 988 року в Києві [32, 227]: «Москва загнула православ'я імператорськими веригами і створила собі Бога на подобу боярина – самовпевненого і нетерпимого до іногородців» [25, 201]. Жрець промовляє до Єпіфанія: «Духовна столиця України не може бути ні в Римі, ні в Константинополі, ні в Москві – тільки в Києві. Іди туди і стань над Дніпром перед Печерською лаврою, де колись, у сиву давнину, стояв Даждьбог із золотою Трисуттю у руці» [25, 202]. Переглядаючи номер газети «Свобода» від 24 червня 1988 року, натрапляємо на саркастичний допис під назвою «Ювілей», присвячений роздумам щодо святкування, яке влаштувала Москва на честь ювілею 1000-ліття свого хрещення: «...столиця атеїзму галасом єрихонських труб сповіщає, що в цьому, 1988-му році, святкує ювілей 1000-ліття свого охрищення» [33, 2] Після цього стає цілком зрозуміло, що в «Орді» автор звернувся до звичної для попередніх романів практики актуальних підтекстів.

Конституцію Пилипа Орлика («найсправедливіший Закон» [25, 71]) у творі згадано, як аргумент на користь споконвічного прагнення українського народу до державності, свободи та конституційного порядку [32, 312]. А еволюція образу Івана Мазепи (від анатеми до першої панахиди) перегукується з реальними досягненнями Р. Іваничука: «антимазепинський» Батурин через рік після першої панахиди по гетьману разом з письменником освятив

пам'ятний знак Мазепі, а ще через півроку висипав «... могилу на Гончарівці в пам'ять п'ятнадцяти тисяч народу, замордованого московською ордою...» [19, 153]

Новою, на нашу думку, є боротьба автора з хворобами, що залишилися нам у спадок від тривалого імперського панування. У творі засуджується споживацьке ставлення до влади: «шлункомислячі ковбасники», які «... за смачне пійло в коритах!» [25, 30] готові пожертвувати усім, навіть свободою. Чимало уваги приділено комплексу неповноцінності: «Двометровий цар Петро закріпив символ своєї могутності в живому співставленні великого й малого: він з усіх сторін світу спровадив до столиці карликів і на дозвіллі бавиться з ними, стверджуючи для себе у тих забавах владу великого над малим... А ти, безсилий, знищений ним ліліпут духа й тіла, з його волі проклятий чинити зло, з його ж волі знесилений тілом, столочений життям...» [25, 47]. Письменник прослідковує процес, дуже точно описаний М. Рябчуком: українці засвоїли чужу думку про себе («Культурна відмінність ... обернулася на слабкість, інакшість – на вбогість» [39, 23]).

Окремої уваги заслуговує проблема малості душ, яничарства, вперше порушена автором у романі «Мальви». В «Орді» письменник вкотре розмірковує над «... первородним гріхом нашого народу – зрадою своєї совісті» [25, 74]. Категорія зради детально проаналізована Р. Іваничуком, як у романах, так і в автобіографічних текстах. Романіст розглядає яничарство, як духовне каліцтво, що залишилося нам у спадок від тривалого імперського поневолення, коли гамівна сорочка моралі часто зникала, як те, що заважає вижити в нових умовах [19, 375]. Однак звинувачувати у власник бідах самого загарбника не варто: «... не думайте, що яничарство – то лише русифікація, полонізація або англізація, яничарство – то теж байдужість, ситість, аполітичність...» [19, 30].

Романіст засуджував зраду, однак не в усіх її виявах. Найгіршим різновидом зради, за автором, є зрада задля особистої вигоди. У «Мальвах»

Алім свідомо обирає шлях служіння ворогу, вбиває непокірну козачку, за першої нагоди проявляє ненависть до колишніх співвітчизників, щоб отримати владу, достаток і визнання в імперії. У «Четвертому вимірі» Олексій Петров доносить на кирило-мефодіївців, щоб потрапити на службу до Третього відділу в Петербурзі. В «Орді» полковник Ніс зраджує Мазепу, щоб не прогнати царя. Кожен зрадник заслуговує покарання: Алім помирає від рук того, кому хотів прислужитися; Петров втрачає високе становище й родину; перевертень Ніс не витримує правди («завив востаннє і здох» [25, 216]). Натомість засуджувати зраду, вчинену під тиском обставин, тваринного страху, автор не береться. У романі «Бо війна війною» сільський вїйт Шепетюк видає вчительку Шубертівну, яка прихистила у себе вдома хворого солдата. Стара Шепетючка просить сина провідати батька, який безперервними молитвами намагається замолити свій гріх: «Поїдь, Грицю, врятуй тата. Він уже спокутував свою вину. Та то такий страх був тоді – кожний міг схибнутися...» [17, 145].

В «Орді» згадано ще один злочин – мовчання. Єпіфаній був у Батурині під час великої різни й не допоміг жодному батуринцю. Страх спаралізував його, він, мов ідол, завмер на безпечному клаптику землі й мовчки спостерігав трагедію. Р. Іваничук пише: «Мій Єпіфаній – це я і весь мій народ; ми повинні відбути покуту за свідому й несвідому мовчанку на оргіях, шабашах і Варфоломійвських ночах окупантів» [19, 255]. За яку мовчанку каявся письменник? Свідоме мовчання письменника пов'язане з «валєнродизмом», який сповідував автор у радянські часи: «... здорові національні сили свідомо проникали у ворожу систему, щоб – коли не розкласти її, то хоч зайняти відповідальні посади і таким чином виховувати наукові і творчі національні кадри; мати змогу писати ... художні твори з національним підтекстом; ... потаємно виховувати дітей патріотами України» [19, 43]. Щоб виконати поставлене перед собою завдання (цикл історичних романів), мусили відплачувати лояльністю щодо влади або відкуповуватися політичною мовчанкою («Не славословити більшовизм і не відрікатися привселюдно від

національних святощів...» [19, 141]). Пізніше Р. Іваничук картав себе за самоцензуру, до якої вдавався під час написання окремих творів: у романі «Шрами на скалі» не згадав про М. Грушевського, у «Четвертому вимірі» не розкрив образ П. Куліша, а твір з часів І. Мазепи наважився написати, коли це вже ніким не заборонялося [19, 159]. Однак якби не певні поступки автора у бік влади (політична мовчанка, «ритуальні» речення [38, 13], обминання дискусійних постатей), чи зміг би письменник реалізувати своє завдання хоча б на половину? Безперечно, це питання залишалось актуальним для Р. Іваничука протягом тривалого часу, про що свідчать герої-конформісти, виведені автором чи не в кожному романі (М. Костомаров у «Четвертому вимірі», І. Вагилевич у творі «Саксаул у пісках», Іван Шинкарук у романі «Бо війна війною» ті інші).

Цікаву інтерпретацію «Орди» Р. Іваничука подає О. Гнатюк у праці «Прощання з імперією». Дослідниця розглядає «валєнродизм», описаний письменником у мемуарах, «... як спробу виправдати позицію активного учасника офіційного, а отже, суворо контрольованого згори літературного і ... політичного життя» [4, 469]. А «викривання» автором яничарів (Феофан Прокопович, полковник Ніс, Василь Кочубей) – це пошуки внутрішнього ворога, спрямовані на відновлення втрачених серед істеблішменту позицій [4, 481].

Не впевнені, що Р. Іваничук прагнув повернутися до правлячого кола, адже в інтерв'ю, публіцистичних статтях, книгах спогадів романіст неодноразово наголошував на тому, що коли час почав вимагати від нього більш рішучих дій, він покинув перо й присвятив себе громадянським обов'язкам (праці у Верховній Раді, активній участі у діяльності Товариства української мови), однак скоро після проголошення незалежності письменник знову повернувся до літератури, що радив зробити й іншим митцям-депутатам.

Відновити втрачені позиції Р. Іваничук прагнув радше серед читацької аудиторії. Протягом чотирьох років роботи у Верховній Раді письменник написав книгу спогадів, роман «Орда» і повість «Ренегат». У спогадах автор

вдається до широкого коментування власних творів. Складається враження, ніби письменник боїться, що наступні покоління не схоплять головних ідей, не зрозуміють місії його історичних романів, і ці твори залишаться на маргінесі.

«Функціональна сутність літератури завербувала й мене. Знайшовши у її природі можливість для підпільної діяльності – тобто змогу прикривати текстом підтекст, який наш читач навчився непомильно розшифровувати, – я зумів зробити і свій скромний внесок в боротьбу з осадниками, і що маю тепер діяти, коли той читач раптом розучився відчитувати підтекст, бо він став йому непотрібний, і сприймає тільки текст прямий?» [19, 474] – пише автор у третій частині спогадів, яка побачила світ 1997 року.

Роман «Орда» створено у переломний період не тільки для нашої країни, а й для цілої когорти митців, які більшу частину свого життя присвятили відстоюванню української ідентичності. Мети досягнуто: Україна незалежна. Що далі? «Орду» Р. Іваничука можна порівняти з античними трагедіями, запрограмованими на катарсис: «... я вирішив показати все наше суспільство, до якого увірвалася орда бездуховності. Хай мій твір очистить мене самого в цей святий момент, коли я ступив на поріг незалежності своєї держави» [19, 256]. Письменник поки що не змінив техніки письма, однак уже розпочав роботу над порушеною психікою «... в'язня, який весь свій вік просидів у темниці й раптом вийшов на світло денне, ... дітей в'язнів, яким батьки нашептали молитву про солодку свободу, а свобода виявилася такою несхожою на мрію про неї» [19, 475]; слово-зброю автор скеровує на «лікування зраних у боях однополчан» [19, 475].

Варто прокоментувати ще одну тезу О. Гнатюк щодо «Орди» Р. Іваничука. Дослідниця пише: «Антиколоніальний дискурс, як я вже зазначала, у тих авторів запізнився в часі: імперія перестала існувати, отже, можна безпечно з нею боротися» [4, 481].

Боротьбі проти імперії Р. Іваничук присвятив більшу частину свого літературного життя (від «Мальв» (1968) до «Орди» (1992) точно). І нехай

автор робив це у свій «валенродистський» спосіб, за який його часом критикували, однак ця праця була послідовною, спланованою й чесною щодо читача. І, до речі, не завжди безпечною для самого автора. Раніше ми вже частково згадували, які біди принесли письменникові два його перші великі полотна. Не менше довелося витерпіти й через наступні романи (тиск партійних чиновників, третє ім'я у списку на арешт і навіть розбійницький напад). На щастя, авторові пощастило залишитися на волі й виконати свій план до кінця. Коли Україна здобула незалежність, Р. Іваничук дуже далекоглядно відчув, що імперія якраз-таки нікуди не зникла, лишень попрощалася з комуністичним вбранням: «Росія скинула з себе комуністичну шкуру, як вуж. А вже під нею ми побачили справжній імперський організм, і нерви, і отруту» [19, 147].

Переосмислення окремих категорій з висоти незалежності, спостерігаємо вже у повісті «Ренегат» (1994), якою автор закінчує своє ґрунтовне дослідження зради. У попередніх творах автор розглядав категорію зради в актуальних для радянського часу ракурсах: донощицтво, провокаторство, особиста вигода громадян на шкоду власній країні. Незалежність розширила горизонти. Повість «Ренегат» – це погляд на зраду, як явище загальнолюдське, притаманне не тільки українцям. Суд над зрадником передано у руки самого зрадника, точніше його сумлінню.

Висновки

«Наскільки ж біднішими були б ми без Іваничука!» [29, 3] – констатує М. Слабошпицький, і ми не можемо не погодитися з критиком. Відновлення історичної пам'яті, відстоювання національної ідентичності, підрив імперської ідеології – основні завдання, які ставив перед собою Р. Іваничук.

У своїй роботі ми здійснили спробу окреслити особливості відображення культурної пам'яті та національної ідентичності в окремих творах письменника.

Перший розділ присвячено розгляду основних етапів становлення Іваничука-романіста. Розкрито причини невеликої популярності творів митця у третьому тисячолітті (видання більшості романів у Львові, а не у Києві; нехтування контекстом). Інформаційний голод, відсутність доступу до достовірних історичних джерел, засилля «порожньої» літератури у другій половині ХХ ст. сприяли тому, що історичні романи користувалися великим попитом у читачів.

Р. Іваничук власним прикладом закликав писати «мислячий» історичний роман. Особливі риси цього жанру – актуальний підтекст і активний діалог із читачем. Письменник творив духовну історію українського народу, порушував важливі морально-етичні проблеми й викривав такі духовні хвороби, як яничарство, орда, «ковбасництво». Окрім того, митець полемізував із фальсифікаторами української історії, зберігав та утверджував історичну пам'ять, прагнув поставити український історичний роман в один ряд з високими світовими зразками історичної прози. Звичайно, головною метою романіста була незалежність.

У другому розділі виокремлено риси національної ідентичності у творах Р. Іваничука. Її обов'язковими складниками автор називає мову («Вода з каменю»), історичну пам'ять («Манускрипт з вулиці Руської», «Орда») і

культуру. Останню письменник кодує у своїх творах, вдаючись до фольклорних сюжетів, українських пісень. Вартим уваги видається також звертання Р. Іваничука до «винайдених традицій», як, наприклад, у романі «Четвертий вимір» (трансформація свята кееноби). У своїх творах митець повертає українцям їхню законну територію й наголошує на споконвічному прагненні народу до єдиних юридичних прав та обов'язків. Найважливішою функцією національної ідентичності є гарантія безсмертя. Опорою національної ідентичності виступає релігія.

У третьому розділі, спираючись на теоретичні міркування М. Павлишина, доводимо антиколоніальну спрямованість двох перших серйозних історичних полотен Р. Іваничука («Мальв» та «Журавлиного крику»). У згаданих романах письменник розвінчує окремі імперські міфи, протиставляє імперській версії подій українську, кодує в тексті відсилки до радянської дійсності, впливаючи таким чином на формування ідентичності протилежної панівній. Так, наприклад, у «Журавлиному крику» спостерігаємо зіткнення імперського та українського трактування Переяславської ради (історія як поле битви [32, 219]). В обох творах рефреном звучить думка про неминучий занепад імперій.

Окрім цього, здійснюємо спробу аналізу роману «Орда», який є першим твором автора, виданим у незалежній Україні. Новою, на нашу думку, є боротьба автора з хворобами, що залишилися нам у спадок від тривалого імперського панування. Цей роман можна порівняти з античними трагедіями, запрограмованими на катарсис.

Аналізуючи романи Р. Іваничука, ми переконалися, що вони мають важливе значення не лише для історії нашої літератури, а й для сучасного читача, адже як далекоглядно відчув романіст: імперія нікуди не зникла, лишень попрощалася з комуністичним вбранням.

Список використаної літератури

1. Ассман А. Простори спогаду : форми та трансформації культурної пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2012. 440 с.
2. Винайдення традиції / За ред. Е. Гобсбаума та Т. Рейнджера. Київ. Ніка-Центр, 2005. 448 с.
3. Гавдида Н.І. Художня рецепція пісні “Чуєш, брате мій” в українському прозовому дискурсі ХХ століття. Вісник Сумського державного університету. 2007. № 1. Т.1. С. 79-84.: URL : <https://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/10114>.
4. Гнатюк О. Прощання з імперією : Українські дискусії про ідентичність. Київ : Критика, 2005. 528 с. URL: <https://bit.ly/2XWCx89>.
5. Горбач Н. В. Людина як суб'єкт історії в романі "Бо війна – війною..." Р. Іваничука. Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. 2013. № 3. С. 42-47. URL : <https://bit.ly/2AYYf2r>.
6. Горячок І. В. Історіософська концепція роману «Орда» Р. Іваничука та її мистецька реалізація. Гуманітарна освіта в профільних вищих навчальних закладах: проблеми і перспективи : матеріали VI Всеукр. наук.-практ. конф., 16-18 берез. 2005 р. Нац. авіац. ун-т. Київ : НАУ, 2005. С.220-225. URL : <https://bit.ly/3dUAveo>.
7. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ : Видавничий дім "KM Academia", 1998. 276 с. URL : <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm>.
8. Дзюбчук К. В. Становлення радянської обрядовості в УРСР (кінець 1950-х – 1960-ті рр.), 2018. 65 с. URL : <https://bit.ly/3cW7mht>.
9. Сміт Е. Національна ідентичність. Київ : Основи, 1994. 224 с. URL: <https://bit.ly/3fiQvad>.

10. Ємчук Т. Б. Антиколоніальний роман як піджанр. Літературознавства: Досвід розробки і проблеми. 2006. 294 с. URL : <https://bit.ly/3hmXjdz>.
11. Ємчук Т. Б. Постколоніальна парадигма інтерпретації тоталітаризму в художніх творах Р. Іваничука та Г. Гріна. Питання літературознавства. 2008. Вип. 75. С. 137-146. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/P1_2008_75_20.
12. Ємчук Т. Б. Типологія художнього осмислення тоталітаризму в антиколоніальній прозі другої половини ХХ століття (романи Р.Іваничука та Г.Гріна) : автореф. дис. канд. філол. наук : 10.01.05. Тернопіль, 2007. 20 с. URL : <https://bit.ly/3cVQWFV>.
13. Єременко О. Українці на чужині: варіативність буття (за романом “Мальви” Р. Іваничука). Українська література в загальноосвітній школі. - 2012. № 5. С. 2-4. URL : <https://bit.ly/30yI5aE>.
14. Жиленко І. Homo feriens: спогади. Київ. Смолоскип, 2011. 816 с.
15. Зайцев Ю. Д. Тарас Шевченко - духовне знамено українського опозиційного руху 1960 - 1980-х років. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2015. Вип. 25. С. 565-576. URL : <https://bit.ly/2zqt0wC>.
16. Іваничук Р. І. Бібліогр. покажч. / уклад. Л. Панів. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 403 с.
17. Іваничук Р. І. Бо війна війною... Через перевал. Харків : Фоліо, 2008. 446 с.
18. Іваничук Р. І. Вода з каменю. Саксаул в пісках. Харків : Фоліо, 2008. 412 с.
19. Іваничук Р. І. Дороги вольні і невольні : спогади та медитації. Львів : Просвіта, 1999. 575 с.
20. Іваничук Р. І. Євангеліє від Томи: триптих повістей. Харків. Фоліо, 2011. 318 с.
21. Іваничук Р. І. Журавлиний крик. Харків : Фоліо, 2014. 382 с.

22. Іваничук Р. І. Мальви : роман, есей: [Т. 4] / Роман Іваничук; упоряд. Н. Л. Бічуя, В. В. Габор, Н. Р. Іваничук. Харків : Фоліо, 2018. 235 с.
23. Іваничук Р. І. Моя кунсткамера. Із авторського досвіду. Березіль, 1999. № 10. С. 103 – 171.
24. Іваничук Р. І. Нещоденний щоденник. Львів : Літопис, 2005. 216 с. URL: <https://bit.ly/3cZwFiG>.
25. Іваничук Р. І. Орда : роман. Львів : Видавництво Старого Лева, 2016. 272 с.
26. Іваничук Р. І. Світ спіймав мене, і я тим тішуся : мої інтерв'ю. Львів : ЛА «Піраміда», 2014. 212 с.
27. Іваничук Р. І. Черлене вино. Манускрипт з вулиці Руської. Харків : Фоліо, 2006. 378 с.
28. Іваничук Р. І. Четвертий вимір. Шрами на скалі. Харків : Фоліо, 2008. 446 с.
29. Іваничук Р. І. Чистий метал людського слова. Київ. Рад. письменник, 1991. 262 с.
30. Ільницький М. М. Історія крізь призму духовності. Слово і Час. 2019. № 5. С. 14-20.
31. Ільницький М. М. Прагнучи глибини : до 50-річчя Романа Іваничука. Вільна Україна. 1979. 27 трав. С. 3.
32. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної і модерної історії України. Київ : Критика, 2004. 351 с.
33. Крапка Дам'ян. Ювілей. Свобода. 1988. № 119. С. 2. URL : <https://bit.ly/2UD7VGA>.
34. Ласкава Ю. В. Образ останнього кошового Запорозької Січі Петра Калнишевського в романі Р. Іваничука “Журавлиний крик”. Актуальні проблеми слов'янської філології. Міжвуз. зб. наук. ст. 2011. Вип. XXIV, ч. 2. С. 439-448. URL : <https://bit.ly/37ml6Ru>.

35. Мак'явеллі Н. Державець. Харків : Фоліо, 2019. 121 с.
36. Шкандрій М. В обіймах імперії : Російська і українська літератури новітньої доби. Київ : Факт, 2004. 496 с. URL: <https://bit.ly/2UDsVwT>.
37. Павлишин М. Канон та іконостас: Літературно-критичні статті. Київ : Видавництво «Час», 1997. 447 с.
38. В. Балада про мальви. Феномен яничарства у версії Романа Іваничука. Літературна Україна. 2019. № 19-20. С. 13. URL : <https://bit.ly/3hocPRN>.
39. Рябчук М. Ю. Постколоніальний синдром. Спостереження. Київ : «К.І.С.», 2011. 240 с.
40. Слабошпицький М. Озватися голосом з історії. Вітчизна. Київ : Рад. письменник. 1984. № 2. С. 196-199. URL : <https://bit.ly/2zoQZw6>.
41. Старовойт І. Лекція-спомин про Р. Іваничука // [відеолекція]. URL: <https://bit.ly/2XV2Yeg>
42. Стрілецькі пісні / Упорядник О.Кузьменко. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2005. 640 с. URL : <https://nashe.com.ua/song/16380>.
43. Томпсон Е. М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм. Київ. Основи, 2006. 368 с. URL : <https://bit.ly/2UGRaum>.